

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 13, Sayı 35, Mart 2026 / Volume 13, Issue 35, March 2026

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş/Received: 05.10.2025

Kabul/Accepted: 21.1.2026

DOI: 10.17822/omad.133513

Atıf/Citation: Ramazan Uykur. "Arşiv Belgelerinde Mimari Tasarımın Söylemsel İnşası: Batum Muhacirlerinin İskân Edildiği Gemlik Hamidiye Köyünde Yapılacak Caminin Projeleri". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 13/35 (2026): 249-266

Ramazan Uykur

Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye, reuykur@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5621-3687>

Arşiv Belgelerinde Mimari Tasarımın Söylemsel İnşası: Batum Muhacirlerinin İskân Edildiği Gemlik Hamidiye Köyünde Yapılacak Caminin Projeleri

The Discursive Construction of Architectural Design in Archival Documents: The Projects of the Mosque to Be Built in Hamidiye Village (Gemlik), Where Batum Immigrants Were Resettled

Öz: Osmanlı İmparatorluğu'nun, Rus Savaşını kaybetmesi neticesinde Kafkas topraklarından Anadolu'ya kitlesel göçler başlamıştır. Batum göçmelerinin bir kısmı da Bursa vilayetine bağlı Gemlik kazasında yeni kurulan Hamidiye karyesine yerleşmiştir. Çalışmanın amacı, Osmanlı Arşivinde incelediğimiz belgeler arasında Hamidiye'ye yerleşen muhacirler için bir cami yapımına dair bazı kayıtların okunarak detaylı açıklanmasıdır. Belgelerde, Hamidiye'de üç yüz kişi kapasiteli cami yapılmasına dair ön hazırlıklar talep edilmiş ve bu bağlamda cami inşası için gerekli proje, malzeme-fiyat bilgileri ele alınmıştır. Konu hakkında ön çalışma yapmaları için mimarlar Kalfa Dimitri ve Pandelaki görevlendirilerek inşa için gerekli bedelin ne kadarlık bir masrafla uygun olacağı hesaplanmıştır. Konunun önemi söz konusu projenin cami ile avlusu, camiye bitişik bir su yapısı ve avludaki çeşmelerin plan ve malzeme bilgilerinin hiçbir ayrıntı atlanmadan ele alınmasıdır. Konu bu bağlamda incelendiğinde belge dili, yazışma üslubu, mimari teknik ve terimler, malzeme ve maliyet bilgileri, dönemin inşa bilgisi gibi Geç Osmanlı döneminin mimari geleneğini ve sosyolojisini anlamaya yardımcı olacak önemli bulgular içermektedir. Türk tarihinde sonuçları itibarıyla önemli bir yere sahip olan Rus savaşı, Osmanlı devletinin göçmen politikaları ve iskân metodunun anlaşılması bakımından da önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Resmi musattahı, Osmanlı tarihi, Osmanlı mimarisi, Zirâ-ı mimârî, Hamidiye, Cami.

Abstract: Following the Ottoman Empire's defeat in the Russo-Turkish War, mass migrations from the Caucasus to Anatolia began. Some of the migrants from Batum settled in the newly established village of Hamidiye, located in the Gemlik district of Bursa province. The aim of this study is to examine and explain in detail several records found in the Ottoman Archives concerning the construction of a mosque for the migrants who settled in Hamidiye. The documents reveal that preliminary preparations were requested for the construction of a mosque with a capacity of three hundred people in Hamidiye. In this context, the necessary project plans and material cost information for the construction of the mosque were discussed. Architects Kalfa Dimitri and Pandelaki were assigned to carry out the preliminary work, and the appropriate cost for the construction was calculated. The importance of the subject lies in the fact that the plans and material information for the mosque and its courtyard, an adjacent water structure, and the fountains within the courtyard were addressed in full detail. When examined from this perspective, the document contains significant findings that contribute to an understanding of the architectural tradition and social structure of the Late Ottoman period, including the language of the document, the style of correspondence, architectural techniques and terminology, material and cost information, and contemporary knowledge. The Russo-Turkish War, which holds an important place in Turkish history due to its far-reaching consequences, is also significant for understanding the Ottoman state's migration policies and settlement practices.

Keywords: Resmi musattahı, Ottoman history, Ottoman architecture, Zirâ-ı mimârî, Hamidiye, Mosque.

Extended Abstract: The study examines the stages of constructing a public building intended to meet the religious needs of Batum immigrants. In the 19th-century rural context, mosques were important structures that relieved villagers- who had limited opportunities for socialization -from isolation to some extent. In this sense, village mosques not only fulfilled religious needs but also brought people together and contributed to social life. Municipal kalfa Pandelaki prepared a new Keşf Defteri amounting to 47,391 kuruş and 10 para and submitted it to the Meclis-i İdâre-i

Livâ-i Merkez-i Hüdâvendigâr on 6 July 1302 (18 July 1886). Thereupon, the Meclis-i İdâre-i Livâ examined the submitted Keşf Defteri and, finding the estimated cost appropriate, prepared a mazbata. "İrade-i seniyye from the Sultan was granted through a memorandum regarding the matter, written on 9 Zil Qade [1]303 (H.) and 28 Rumi [1]302 (28 July 1886, Gregorian). Kalfa Dimitri prepared a plan for a mosque with a capacity of three hundred people, with a length of 20 zirâ-i mimârî, a width of 16 zirâ-i mimârî, a height of 7.5 arşın up to the ceiling, wall thickness of 18 parmak, and total dimensions measuring 320 arşın-ı mimârî. According to the project, the mosque was planned to be constructed with a son cemaat yeri, the harim, cami avlusu, a water structure attached to the mosque wall, and fountains in the courtyard. A total expenditure of 50,600 kuruş was allocated for the mosque and the courtyard fountains. Thereafter, the matter was referred to Kalfa Pandelaki for further examination. Pandelaki prepared a new Keşf Defteri detailing the construction expenses of the mosque. The Meclis-i İdâre-i Livâ examined the Keşf Defteri prepared by Kalfa Pandelaki and, finding the cost lower than the previous estimate, deemed it appropriate (R. 7 July [1]302 / 18 July 1886, Gregorian). While the earlier documents prepared by Kalfa Dimitri used arşın / arşın-ı mimârî or zirâ-i mimârî for length measurements, the Keşf Defteri later prepared by Kalfa Pandelaki employed the metre as the unit of measurement. When compared with historical documents, the metric units we use today correspond to the following Ottoman terms: length (tûlû), width (arz), height (irtifa), depth (umk), metre (arşın / arşın-ı mimârî or zirâ-i mimârî), centimetre (parmak), and kilogram (kıyye). The unit murabba, used for area measurements and cost, corresponds to the square metre (m²). The unit mûkaab or mikab, employed to calculate the volume and price of materials, corresponds to the cubic metre (m³). In conclusion, we observe that even a village-scale mosque was not constructed arbitrarily. All activities were managed from the capital in accordance with official correspondence procedures and building regulations, with an appointed architect calculating the costs proportionally to the population and in the most economical manner.

This study demonstrates that late Ottoman architectural practices should also be evaluated through their institutional and technical components, including measurement systems, terminological structures, drawing techniques, cost-estimate registers (keşif defterleri), and procurement mechanisms. The archival documents clearly reveal that Ottoman architecture developed, over time, a distinctive conceptual framework and technical vocabulary, and that a coherent architectural culture existed—extending from systems of measurement to modes of plan representation. However, the fact that a significant portion of this terminological and technical heritage has fallen out of use today complicates the analysis of archival materials and creates the potential for various inaccuracies in historical interpretation.

Evaluations concerning the system of measurement indicate that traditional units such as the arşın and the parmak were not merely technical instruments, but fundamental components of an institutionalized building practice. Elements such as the absence of a stated scale in drawings, the combined representation of plan and elevation on the same surface, and the indication of material differences through the use of color demonstrate that Ottoman architecture was shaped within a framework distinct from the conventions of modern technical drawing. In this respect, these characteristics are significant insofar as they reveal that the architectural design mentality of the period relied upon a body of knowledge grounded in practical experience and empirical expertise.

The examination conducted through examples of the keşif defteri and resm-i musattah demonstrates that the processes of design and construction were not always carried out by the same individual; particularly in the nineteenth century, a clear distinction emerged between the preparation of plans and the undertaking of construction. As observed in the cases of Kalfa Dimitri and Kalfa Pandelaki, the revision of drawings originally prepared by one architect by another kalfa in terms of measurements and cost calculations indicates that the Ottoman construction process functioned not as a fixed and singular design procedure, but rather as a practice open to negotiation and revision.

The transformation of the figure of the kalfa following the introduction of the tender (ihale) and competitive bidding (münakasa) system constitutes one of the most significant findings of this study. The new construction organization, shaped by the deepening fiscal crises from the eighteenth century onward, replaced the classical-period bina eminliği system with a contract-based understanding of contracting. Consequently, kalfas ceased to function solely as practicing craftsmen and were transformed into contractors who assumed financial responsibility for the execution of building projects.

It is particularly important to emphasize that, even at the scale of a village, construction activities in the Ottoman period were neither arbitrary nor disproportionate. All such undertakings were conducted in accordance with established procedures of official correspondence and the principles of building law, and were centrally administered from the imperial capital. The execution of the work was assigned to a kalfa, and the cost was calculated in the most economical manner, in proportion to the size and needs of the population. Even in the case of a village mosque, the project was subject to the approval of the sultan, indicating the extent to which architectural activity was integrated into the broader administrative and legal framework of the empire.

In conclusion, this study demonstrates that the history of Ottoman architecture can be fully understood not solely through formal analyses, but through an integrated consideration of technical terminology, systems of measurement, modes of representation, and bureaucratic organization. Late Ottoman architecture should therefore be evaluated as a multilayered field of production shaped at the intersection of institutional transformation, economic structures, and accumulated technical knowledge. Within this framework, the comprehensive and critical examination

of archival documents emerges as a fundamental necessity for achieving a sound understanding of the functioning of the Ottoman building system.

Giriş

Yöntem

Bu çalışmada, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde (BOA, Y. PRK. UM) tespit edilen ve Bursa'nın Gemlik kazasında kurulan Hamidiye karyesinde Batum göçmenleri için inşa edilecek camiye ait belgeler ele alınmıştır.

Metinlerde yer alan terminolojik ifadeler, ölçü birimleri ve teknik kavramlar, dönemin mimarlık literatürü ve sözlükleri ışığında çözümlenmiş; özellikle mimari terimlerin tarihsel bağlam içerisindeki anlamları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Elde edilen veriler, inşa, mimari, temsiliyet ve söylem analizi yöntemi çerçevesinde değerlendirilmiş; belgelerin dili, yazışma üslubu ve teknik anlatım biçimi üzerinden mimari tasarımın nasıl kurgulandığı ve ifade edildiği incelenmiştir.

Bu doğrultuda, belgelerde *resm-i musattah* olarak adlandırılan plan çizimleri ile keşif defterleri birlikte ele alınarak tasarım, malzeme ve maliyet unsurları arasındaki ilişkiler karşılaştırmalı bir yaklaşımla analiz edilmiştir.

Makalenin bulguları, Geç Osmanlı dönemine ait mimari üretim süreçleri, plan ve çizim tekniklerinin modern sistemden farklılıkları bağlamında yorumlanarak, inşa faaliyetlerinin kurumsal ve teknik boyutları bütüncül bir perspektifle değerlendirilmiştir.

Konunun Tarihiçesi

Osmanlı tarihinin görece az çalışılmış alanlarından biri olan mimarlık tarihine ilişkin günümüze ulaşan yazılı kaynaklar oldukça sınırlıdır. Bu çalışma, arşiv belgelerinin incelenmesi ve açıklanması yoluyla; inşa süreçleri, kullanılan malzemeler, mimari terminoloji ve dönemin yapı teknikleri gibi yeterince aydınlatılmamış konuları ortaya koyarak literatüre önemli bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda Batum göçmenlerinin dinî ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılması planlanan bir kamu yapısının inşa süreçleri ayrıntılı incelenmiştir.

Camiler, 19. yüzyıl kırsal yaşamında sınırlı sosyalleşme imkânlarına sahip köy halkını, belirli ölçüde yalnızlaşma ve bireyselleşmeden uzaklaştıran önemli yapılardır. Bu bağlamda köy camileri yalnızca dinî ihtiyaçların karşılandığı mekânlar olmayıp, aynı zamanda bireyleri bir araya getiren ve toplumsal etkileşimi güçlendirerek sosyal yaşama katkı sağlayan yapılar olarak öne çıkmaktadır.

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Kars, Ardahan ve Batum 1878 yılında Rusya'ya bırakılmıştır. Söz konusu savaşın Batum açısından en önemli sonuçlarından biri, Osmanlı Devleti'nin kaybettiği Kafkas topraklarından Anadolu'ya yönelik gerçekleşen kitlesel göçlerdir¹.

Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin, ilk aşamada Trabzon ve Kastamonu vilayetlerine yerleştirilmeleri planlanmış; ancak Osmanlı Hükümeti'nin iskân politikaları doğrultusunda göçmenler çoğunlukla Samsun ile Ordu arasındaki kasabalara, Sinop, Kocaeli, Adapazarı, İnegöl ve Bursa'ya yerleştirilmiştir. Daha sınırlı bir kısmı ise Karadeniz'in iç bölgelerinde yer alan Sivas, Tokat ve Amasya havzalarına iskân edilmiştir. Göçmenler, ilk etapta Müslüman ailelerin evlerinde geçici olarak misafir edilmiş, ardından kalıcı olarak yerleşecekleri kırsal alanlarda oluşturulan göçmen köylerine yerleştirilmişlerdir².

1878 yılında başlayan muhaceret hareketi, başlangıçta büyük kabileler hâlinde gerçekleşmiş, ilerleyen süreçte ise küçük gruplar ve bireysel göçer şeklinde aralıksız olarak kırk

¹ Zehra Arslan, "Batum Göçmenleri (1914-1930)," *Bilig*, sayı 71 (2014): 44.

² Arslan, "Batum Göçmenleri (1914-1930)", 45.

yılı aşkın bir süre devam etmiştir. Bu göçmenler literatürde “93 Muhacirleri” olarak adlandırılmıştır. Batum ve çevresinden göç eden muhacirlerin tamamı Müslüman olup, büyük çoğunluğu kayıtlara Batum Gürcü muhaciri olarak geçmiştir³.

Bursa vilayeti, Artvin ve Batum göçmenlerinin en yoğun biçimde iskân edildiği bölgelerden biri olmuştur. Bursa şehir merkezi ile İnegöl, Gemlik, Pazarköy, Orhaneli, Mustafa Kemal Paşa ve diğer kaza merkezleri ile bu kazalara bağlı köylerde Artvin ve Batum göçmenleri yerleştirilmiştir. Batum göçmenlerinden oluşan 95 hanelik ve 330 nüfuslu bir kafilе ise Gemlik kazasında uygun görülen bir araziye iskân edilmiş; kurulan yeni köye padişahın adı verilerek Hamidiye adıyla anılmıştır⁴.

Hamidiye köyü, Gemlik ilçe merkezine yaklaşık 12 km uzaklıkta, ilçenin güneydoğusunda yer almaktadır. Göçmenler ilk olarak Gemlik ilçesinde, Çarşı Deresi ile Yalova yolu arasında yer alan geniş ovaya yerleştirilmiştir. Bu bölgede bir süre ikamet ettikten sonra, Sultan II. Abdülhamid’in izniyle 1882 yılında Gemlik ilçe merkezine yaklaşık 17 km mesafedeki Samanlı Dağları’nda yüksek bir alan belirlenmiş ve göçmenler buraya nakledilmiştir. Yeni yerleşime de yine Hamidiye adı verilmiştir. 1895 ve 1908 tarihli salnamelerde köyde 101 hane bulunduğu kaydedilmiştir⁵.

1886 (1302) tarihinde ise köye bir cami yapılması ve caminin masraflarının devlet tarafından karşılanması için Padişah izni çıktığı belirtilmiştir⁶.

1. Belgelerde Anlatılan Üslup / Dil Söylemiyle Mimari Projenin Okunması

1.1. Hamidiye Köyünde Yapılacak Cami, Su Yolları ve Çeşmelerin Planları

Yapı dosyasındaki ilk belge, Hamidiye köyünde Batum muhacirleri için üç yüz kişilik bir caminin inşa edilmesi amacıyla mimar Kalfa Dimitri’nin görevlendirildiğini gösteren resmî bir evraktır. Kalfa Dimitri, işin kendisine tevdi edilmesinin ardından R. 5 Nisan 1302 (M. 17 Nisan 1886) tarihinde, caminin ölçülerini, kullanılacak malzemeyi ve maliyet kalemlerini içeren ayrıntılı bir keşif hazırlamıştır. Bu keşfe göre yapının *tülü* (uzunluğu) 20, *arzi* (eni) 16 *zirâ-ı mimari* (uzunluk ölçü birimi, metre), yüksekliği tavana kadar 7,5 *arşın* (mimaride kullanılan temel uzunluk birimi, metre) olup, duvar kalınlıkları 18 *parmak* (santimetre) olarak öngörülmüştür. Söz konusu ölçülere dayanılarak düzenlenen keşif defterinde malzeme türleri ve sarfiyat giderleri ayrıntılı biçimde belirtilmiştir. Sarfiyat hesabına göre caminin taş, takoz ve tuğla ile örülmesi, tavanının yarım kârgir sıva ile çatısının ise ahşap olarak imal edilmesi planlanmıştır. Toplam inşaat miktarının 320 *arşın-ı mimari* olacağı ve bunun 1 *arşını* 130 kuruştan hesaplanarak toplam 41.600 kuruşa mâl olacağı ifade edilmiştir. Buna, çeşmeler için getirilecek su künklerinin imalatı ile çeşmelerde kullanılacak edevatın bedeli olarak öngörülen 9.000 kuruşun da eklenmesiyle, caminin toplam maliyetinin 50.600 kuruş olacağı belirtilmiştir. Belgede, bu hususlara dair bir keşif defterinin hazırlandığı ve üst makama takdim edildiği ifade edilmekle birlikte, yapı dosyası içerisinde anılan keşif defterine rastlanmamıştır⁷ (G. 1).

Belgeler, Osmanlı mimarlığının zaman içinde kendine özgü bir terminolojik literatür ile mimaride bir üslup anlatımı oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bu planlama anlayışı, kimi zaman plan ve çizimlerde, kimi zaman ise ölçü birimlerinin hesaplanmasında karşımıza çıkmakta; böylece kurumsallaşmış bir mimari kültürün oluştuğu anlaşılmaktadır.

³ Murat Kasap, “93 Harbinde Batum Asâkir-i Muâvene Ordusu’nun Rolü ve Batum Ahalisinin Göç Etmesinde Etkileri”, *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) -Vatan Neresi? Uluslararası Sempozyumu*, Ed. F. M. Sancaktar, A. A. Arslan, M. Tanrıverdi, C. Bayram, F. Ferhatoğlu, D. Demir, (İstanbul: Türk Ocakları Şubesi Yayını, 2018), 266.

⁴ Muammer Demirel, “Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan Sonra)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16, sayı 40 (2009): 332, 336.

⁵ Raif Kaplanoğlu ve Yusuf Oğuzoğlu, *Asri Gemlik*, (Gemlik: Belediyesi Yayınları, AKMAT Akınoğlu Matbaacılık A.Ş., 2011), 301-302.

⁶ Demirel, “Artvin ve Batum Göçmenleri”, 332, 336.

⁷ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Yıldız Perakende Evrakı Umumi (BOA. Y. PRK. UM), 8-90-2-1, 5 Nisan 1302 (M. 17 Nisan 1886).

Sözel kültür içerisinde oluşarak mimarlık alanında kullanıma giren bu terminolojik dilin bazı unsurları günümüzde yaşamaya devam etse de büyük bir kısmı zaman içinde unutulmuştur. Bu nedenle söz konusu terimlerin arşiv belgelerinde anlatılan kullanımlarını doğru biçimde çözümlenmek ve yorumlamak çoğu zaman oldukça güç bir hâl almıştır. Bu durum özellikle ölçü birimlerinde belirgin biçimde ortaya çıkmaktadır. Söz konusu terimlerin yaşadığımız çağ itibarıyla hangi değerlere tekabül ettiğine ilişkin sorular sürekli gündeme gelmektedir. Bu birimlerin günümüz metrik sisteminde bire bir karşılıklarının bulunmaması hem karşılaştırmalı değerlendirmeleri hem de sayısal hesaplamaları önemli ölçüde güçleştirmektedir.

Kalfa Dimitri'nin çizim ve tasarımının temelini oluşturan *arşın* ve *parmak* gibi ölçü birimleri, söz konusu projenin hazırlık ve hesaplama aşamalarında başvuru dönemin ölçüm sistemini yansıtmaktadır. Bu birimler, günümüz metrik sistemiyle karşılaştırıldığında; uzunluk için *tûl*, genişlik için *arz*, yükseklik için *irtifâ*, derinlik için *umk* terimleri kullanılmıştır. Metre karşılığında *arşın* / *arşın-ı mimârî* veya *zirâ-i mimârî*, santimetre karşılığında *parmak*, metre küp karşılığında *mûkaab/mikab*⁸, metre kare karşılığında *murabba*⁹ ve kilogram karşılığında ise *kıyye* terimlerinin yer aldığı görülmektedir¹⁰.

Arşın, ölçülen nesnenin türüne ve kullanıldığı coğrafi bölgeye göre boyutları değişebilen eski bir uzunluk ölçüsüdür ve genel olarak parmak uçlarından omuza kadar olan mesafeyi temsil ettiği kabul edilmiştir. Osmanlı döneminde mimarlık ve inşaat faaliyetlerinde *arşın*'ın farklı türleri kullanılmış; bu bağlamda *mimar arşını*, *zirâ-i mimârî* ve *zirâ-i bennâ* yaklaşık 74,8 cm uzunluğundaki standartlaşmış ölçü birimleri olarak kullanılmıştır. Bu ölçü aletleri yalnızca işlevsel araçlar değil, aynı zamanda dönemin zanaat anlayışını yansıtan nesnelere de üretilmiştir. Demir, çelik ve ahşap gibi farklı malzemelerden yapılmış, kimi zaman oymalı ve bezemeli şekilde süslenmiştir. Ayrıca bu *arşın*'ların üzerine, ölçümün hassasiyetini sağlamak amacıyla parmak esasına dayanan bölüntüler dikkatle işaretlenmiş ve böylece mimari uygulamalarda daha tutarlı ve denetlenebilir bir ölçü sistemi oluşturulmuştur¹¹.

Arseven, *parmak* ölçüsünü, "*arşının* 24 kısımda biri ki başparmağın ilk boğumuna müsavi ölçüdür"¹² şeklinde açıklamıştır. *Arşın*, kendi içinde belirli sayıda eşit parçaya bölünmesiyle elde edilen eski bir uzunluk ölçüsü olup, özellikle mimarlık alanında kullanılan *zirâ-i bennâ* türünün *parmak* (*engüşt*) adı verilen 60 eşit birime ayrılarak tatbik edildiği anlaşılmaktadır. Kaynaklarda *parmak* olarak kastedilen uzunluğun, başparmağın yanlamasına tutulduğunda tırnak kenarı hizasındaki kalınlığa karşılık geldiği belirtilmektedir. 16. yüzyıl metinlerinde *engüşt* biriminin 1,263 cm olarak kaydedildiği, ancak H. 994 (M. 1585) yılında gerçekleştirilen düzenleme sonrasında bu birimin 3,15 cm değerinde standartlaştırılarak kullanılmaya başlandığı görülmektedir¹³.

Osmanlı döneminde, inşaa faaliyetlerinin evreleri şu şekilde ortaya konulmaktadır: Öncelikle *harita* ve *resm-i musattahu* olarak geçen çizimler hazırlanmakta ve gerekli onay işlemleri tamamlanmaktadır. Bu aşamanın ardından ise söz konusu çizimlere açıklık getiren, ayrıntılı malzeme analizlerini, gider hesaplarını ve kullanılacak malzemenin ebatlarını belirten keşif defteri düzenlenmektedir¹⁴.

⁸ Mûka'ab: *sıf.* (Ar. *tek'ib* "bir şeyi küp şekline getirmek"ten *mûka'ab*) *mat.* 1. Küp şeklinde olan, küp şekli verilmiş, kübik, 2. *i.* Küp. (<http://lugatim.com/s/MÜKÂAB>) (Erişim 01.03.2023).

⁹ Murabba: *sıf.* (Ar. *terbi* "dörtlemek"ten *murabba*) 1. Dört unsur veya dört parçadan meydana gelen, dörtlü 2. geo. Kare. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. (Ankara: Doğu Ltd. Şti Matbaası, 1970), 817.

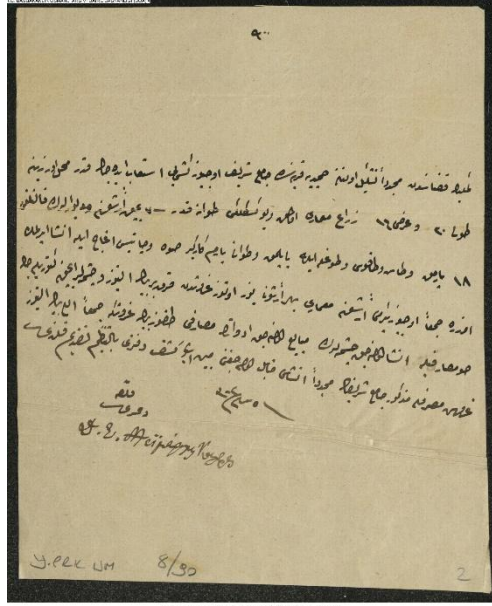
¹⁰ Metinde konu bütünlüğü korumak için; Osmanlı döneminde kullanılmış *tûlû* (uzunluk), *arz* (genişlik), *irtifa* (yükseklik), *umk* (derinlik), *mûkaab* / *mikab* (metre küp), *murabba* (metre kare), *kıyye* (kilo) terimlerinin günümüz karşılıkları kullanılmıştır.

¹¹ Neslihan Sönmez, *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: YEM Yayın, 1997), 25.

¹² Celal Esad Arseven, *Osmanlı Dönemi Mimarlık Sözlüğü İstilahât-ı Mi'mâriyye*, çev. Şeyda Alpay, (İstanbul: Kaknüs Yayıncılık, 2017), 51.

¹³ Sönmez, *Osmanlı Dönemi*, 26.

¹⁴ Oya Şenyurt, *Osmanlı Mimarısının Temel İlkeleri*, (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2015), 41.

Y.PRK.UM.00008.00090.002

G. 1. Kalfa Dimitri'nin cami için hazırladığı ölçü, malzeme ve fiyat bilgilerini gösteren belge.

1.2. Yapıların Projesi: Kalfa Dimitri'nin Hazırladığı Resmî Musattahı

Yukarıda da belirtildiği üzere, Kalfa Dimitri, caminin inşasının yaklaşık 50.600 kuruşluk bir maliyetle gerçekleştirilebileceğini öngören bir keşif defteri hazırlamış ve söz konusu belgeyi ilgili makama takdim etmiştir. Her ne kadar adı geçen keşif defteri günümüze ulaşan yapı dosyası içerisinde muhafaza edilmemiş olsa da Dimitri tarafından düzenlenen plan çizimleri ile proje maliyetine ilişkin hesap ve dökümleri içeren evrakların günümüze kadar intikal ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum, inşaat sürecine dair teknik ve mali çerçevenin, keşif defterinin kendisi kayıp olsa dahi, söz konusu tamamlayıcı belgeler aracılığıyla büyük ölçüde izlenebilir olduğunu göstermektedir¹⁵ (G1, G2).

Evraklarda *resmî musattahı* ve *harita* terimleriyle anılan kroki planlar, cami ve ona bağlı ek yapıların tamamını kapsayan bütüncül bir proje kurgusunu yansıtmaktadır. Bu çizimler, ana ibadet mekânını olarak cami ve avlusunu, onu tamamlayan yardımcı yapı unsurları olarak camiye bitişik bir su yapısını -muhtemelen bir şadırvan havuzu- ve avlu içerisindeki abdest çeşmelerini içerecek biçimde tasarlanmıştır.

Hazırlanan plan üzerinde yapıların ölçülerine ilişkin herhangi bir ölçeklendirme yer almamakla birlikte, cami çiziminin içinde gelişigüzel serpiştirilmiş açıklama notları aracılığıyla caminin boyutlarına dair bazı niceliksel bilgiler kaydedilmiştir. Söz konusu notlarda, caminin duvar uzunluğunun 20 *arşın*, eninin 16 *arşın* ve tavan yüksekliğinin ise 7,5 *arşın* olduğu belirtilmekte olup, cami dışındaki diğer yapı unsurlarına ilişkin ölçü değerlerine ise planda herhangi bir şekilde yer verilmemiştir.

Çizimlerde herhangi bir ölçeğin belirtilmemiş olması, inşa edilecek yapıların gerçek boyutları ve oransal ilişkileri konusunda bir belirsizliğe işaret etmektedir. Her ne kadar uygulama aşamasında bu ölçülerin hangi ölçütlere göre belirleneceği hususu açıkça bilinmese de söz konusu boyutlandırmanın mimar ve ustanın mesleki tecrübesi ile arazinin fiziksel ölçüleriyle orantılı biçimde şekilleneceği tahmin edilmektedir. Ayrıca keşif defterinde yapıların uzunluk ve yüksekliklerine göre belirlenen malzeme miktarları ve bunlara ilişkin fiyat bilgilerinden, aslında

¹⁵ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Yıldız Perakende Evrakı Umumi (BOA. Y. PRK. UM), 8-90-2-1, 5 Nisan 1302 (M. 17 Nisan 1886).

yapıların oranlarına dair bir planlamanın yapıldığı, ancak bu planlamanın çizimde açık biçimde gösterilmediği anlaşılmaktadır.

Buna karşılık, Osmanlı dönemi yapı planlamasında çoğu kez uygulama öncesi tasarım safhasında hazırlanan planlara bir *mikyās* (ölçek) eklenerek, çizimdeki ölçülerin gerçekleştirilecek yapının gerçek ebatlarını belirleyecek şekilde netleştirildiği bilinmektedir.

Projeye göre yapı, cami ana mekânı (harim) ve son cemaat mahalli olmak üzere iki ana bölümden oluşacak şekilde tasarlanmıştır. Bir adet basamakla ulaşılan son cemaat mahalli, dört adet sütunun kemerlerle birbirine bağlanması suretiyle oluşturulan üç kemer açıklıklı bir düzenleme olarak kurgulanmıştır. Bu mekânsal kurgu, hem giriş bölümünün anıtsal bir etki kazanmasını sağlamayı hem de harime geçişte yarı açık bir ara mekân oluşturmayı amaçlayan bilinçli bir mimari tercih olarak değerlendirilebilir.

Son cemaat mahallini gösteren çizimin, alanın zeminine mi yoksa kiremit çatılı ve tonozlu bir örtü sistemine mi işaret ettiği kullanılan çizim tekniği itibarıyla kesin biçimde anlaşılamamaktadır. Bununla birlikte, keşif defterinde malzeme ve masrafları gösteren tabloda 11'de yer alan “*Câmi’-i şerif-i mezkûr ile son cemâ’at mahallinin derûnuna tuğla tefrîşi masârîfi...*” şeklindeki ifade, söz konusu çizimin temsil ettiği bölümün bir örtüden ziyade zemine ilişkin olduğunu ortaya koymaktadır.

Son cemaat mahallinin zemin olduğu anlaşılan orta bölümü, kare formlu tuğlalarla kaplanmış olarak tasvir edilmiştir. Plan üzerinde bu kısmın tuğla malzemeden imal edileceğini belirtmek amacıyla kırmızı boya kullanılarak diğer yüzeylerden bilinçli bir biçimde ayrıştırıldığı ve böylece malzeme farklılığının görsel olarak vurgulandığı anlaşılmaktadır. Buna karşılık, söz konusu bölümün iki yanında yer alan alanların ise farklı bir malzeme ile, muhtemelen ahşap ile kapatılacağı izlenimi edinilmektedir. Bu tür bir gösterim, çizimin yalnızca mekânsal kurguyu değil, aynı zamanda malzeme tercihlerini ve yapım tekniğine ilişkin öngörülerini de aktarmayı hedeflediğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla plan, son cemaat mahallinin merkezî kısmını daha dayanıklı ve kalıcı bir malzeme ile tanımlarken, yan bölümlerde daha hafif ve geçici nitelikte bir yapı unsurunun tercih edilmiş olabileceğine işaret etmektedir. Bu durum hem işlevsel hem de ekonomik kaygıların mimari tasarıma yansımaları olarak değerlendirilebilir.

Yapının ibadet mekânı, kuzey-güney doğrultusunda ve dikdörtgene yakın bir plan şemasına sahip olup, kuzey duvarında bir giriş kapısı ile karşısında aynı aks üzerinde yarım daire formlu mihrap nişi yer almaktadır. Bu niş, günümüz çizim tekniklerinden farklı olarak, yapının içine doğru girinti oluşturacak biçimde kesik çizgilerle gösterilmiştir. Giriş kapısının ve mihrabın sağında ve solunda birer pencere çizilmiştir. Doğu ve batı duvarlarında ise simetrik düzen içinde ikişer pencere daha görülmekte ve tüm bu açıklıkların söveli olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır.

Batı duvarının kuzey köşesinde gelişigüzel çizilmiş olduğu izlenimi veren merdivenlerin nereye ulaştığı planda açıkça gösterilmemiştir. Dolayısıyla, uygulamada yapılması öngörülen kadınlar mahfiline mi yoksa yine aynı köşede beden duvarına dışarıdan bitişik olarak tasvir edilen minareye mi ulaşımı sağladığı hususu belirsizliğini korumaktadır.

Minarenin görünüş çizimi olarak beden duvarına bitişik verilmesi de ilginçtir. Bu tür bir çizim tekniğinin tercih edilmiş olması, mimarların söz konusu dönemde dikey mimari unsurları plan üzerinde temsil etme konusunda henüz yerleşik ve gelişmiş bir gösterim diline sahip olmadıklarını düşündürmektedir.

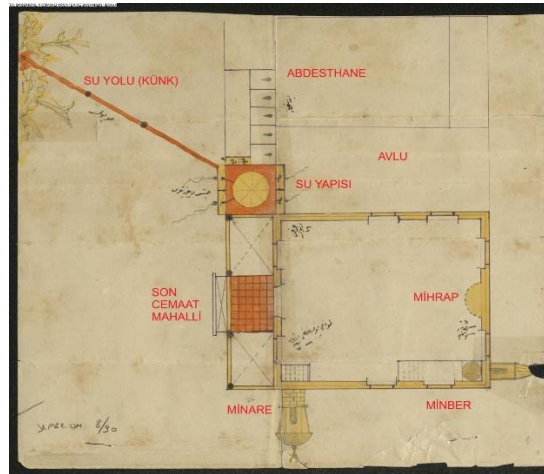
Çizimde verilen bilgilere göre minarenin şerefeye kadar olan kısmı taş örgü olarak tasarlanmıştır. Şerefe tek kapılı bir düzenlemeye sahip, külah mahalli yarım daire formunda ele alınmış ve alemlî hilal biçiminde betimlenmiştir. Bu unsurlar, minarenin hem taşıyıcı sisteminin hem de üst yapısının geleneksel Osmanlı minare tipolojisiyle uyumlu bir biçimde kurgulandığını düşündürmektedir. Özellikle külah kısmının çizimde yatay ve düzgün çizgilerle gösterilmiş olması, bu bölümün basit bir örtüden ziyade, daha dayanıklı ve kalıcı bir malzeme ile, büyük olasılıkla kurşun kaplama olarak tasarlandığına işaret etmektedir. Bu tür bir gösterim, çizimin

yalnızca biçimsel özellikleri aktarmakla kalmayıp, aynı zamanda malzeme tercihleri ve uygulamaya yönelik öngörülerini de ima ettiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla minarenin örtüsüne ilişkin teknik ve estetik kaygıların, plan ve görünüş çizimleri aracılığıyla bilinçli bir şekilde ifade edilmeye çalışıldığına işaret etmektedir.

Yapının güneybatı duvarına bitişik konumda bir minber çizimine rastlanması, bu unsurun mekânsal kurgu içerisinde özellikle vurgulandığını düşündürmektedir. Çizimde minberin merdivenleri ve ana gövdesi harim mekânının içinde konumlandırılmış biçimde gösterilirken, köşk ve külaha ait elemanların ise yapının dışından algılanacak şekilde, görünüme ait unsurlar olarak ifade edildiği anlaşılmaktadır. Bu durum, çizimin plan ve görünüş unsurlarını aynı yüzey üzerinde birlikte aktarmaya çalışan, ancak günümüz çizim tekniği ilkelerine göre ayrılmış bir temsil diline henüz sahip olmayan bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Nitekim minarenin gösteriminde olduğu gibi, minberin çiziminde de dikey ve yatay mimari öğelerin plan üzerinde tutarlı ve sistematik bir biçimde temsil edilmesine yönelik gelişmiş bir çizim kuralının henüz yerleşmediği görülmektedir. Söz konusu çizim, yalnızca mimari elemanların konumunu ve genel biçimini aktarmakla kalmayıp, aynı zamanda dönemin teknik imkânları ve temsil alışkanlıkları hakkında da önemli ipuçları sunmaktadır.

Caminin doğu kısmında basit mavi çizgilerle gösterilmiş, mimari ayrıntıları verilmemiş avlusu bulunur. Avluda, caminin kuzeydoğu köşesinde beden duvarına bitişik kare planlı su yapısı çizilmiştir. Yapının çevresindeki çeşme ve lüleler olmasa işlevini anlamak imkansızdır. Ayrıca çizim tekniğinden bunun bir örtü mü? Yoksa zemine ait bir çizim mi olduğunu anlamak güçtür.

Çizimde kullanılan renkli gösterim tekniği, malzeme ve işlev ayrımlarını vurgulama çabasına işaret etmektedir. Nitekim sarı renk ile belirtilmiş dairesel formun bir havuzu, bu unsurun çevresinde kırmızı renk gösterilen alanların ise tuğlayla kaplanması öngörülen bir zemin düzenlemesini ifade ettiği anlaşılmaktadır. Su yapısının avluya bakan cephelerinde ikişer adet musluğun yer alması, bu bölümün yoğun kullanıma yönelik olarak tasarlandığını düşündürürken, yola bakan cephesinde iki lüle yer verilmiş olması, yapının hem iç mekân hem de dış çevre ile ilişkisini gözeterek işlevsel bir kurguya sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca yapının doğu duvarına bitişik biçimde bir abdesthane düzenlemesi yapılmış ve bu duvar boyunca yan yana sıralanmış beş adet abdest musluğu yerleştirilmiştir. Projede, yakındaki bir kaynaktan sisteme su taşıdığı anlaşılan künklerin de gösterilmiş olması, yalnızca üstyapı elemanlarının değil, aynı zamanda suyun temini ve dağıtımına ilişkin altyapı düzeninin de tasarım sürecine dâhil edildiğini ortaya koymaktadır¹⁶ (G. 2).

G. 2. Kalfa Dimitri'nin hazırladığı cami, su yolları ve çeşmelerin projeleri.

¹⁶ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Yıldız Perakende Evrakı Umumi (BOA. Y. PRK. UM), 8-90-1-1, 5 Nisan 1302 (M. 17 Nisan 1886)

1.3. Kalfa Pandelaki'nin hazırladığı Keşif Defteri

Söz konusu belgenin başlığında yer alan “*Gemlik Kazâsı mülhakâtından Hamidiye karyesinde taraf-ı eşref-i hilâfet-penâhîden inşâ buyurulacak câmi’-i şerîfin resm-i musattahı vechile inşâsı için vukû’ bulacak masârîfin mikdarını mübeyyin keşf-i evvel defteridir*” ibaresi, belgenin hem idarî hem de teknik mahiyetini açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu ifadeden, Gemlik Kazasına bağlı Hamidiye köyünde padişah tarafından inşa edilmesi emredilen caminin, “*resm-i musattah*” olarak adlandırılan planına uygun şekilde gerçekleştirilmesi için yapılacak inşaa faaliyetlerinin mali boyutunu belirlemeyi amaçlayan bir keşif defterinin düzenlendiği anlaşılmaktadır. Nitekim belgenin R. 6 Temmuz 1302 (M. 18 Temmuz 1886) tarihini taşıması, bu keşfin uygulama öncesinde, masrafların öngörülmesi ve resmî makamlara sunulması maksadıyla hazırlandığını göstermektedir. Bu çerçevede söz konusu defter, yalnızca bir maliyet cetveli olmanın ötesinde, planlanan yapının uygulanabilirliğini, kullanılacak kaynakların kapsamını ve inşaa sürecinin idarî denetimini teminat altına alan bürokratik bir belge niteliği taşımaktadır. Belge hem mimari tasarımın hem de devlet eliyle yürütülen inşaa faaliyetlerinin nasıl kayıt altına alındığına dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Keşif defterinin incelenmesi, Kalfa Pandelaki'nin söz konusu proje kapsamında bütünüyle yeni bir plan çizimi hazırlamadığını, bunun yerine Kalfa Dimitri tarafından daha önce düzenlenmiş olan mevcut çizimler üzerinde yer alan ölçüleri güncellediğini ortaya koymaktadır. Bu güncelleme süreci, yapının genel şemasında köklü bir değişiklikten ziyade, ölçülerin yeniden değerlendirilmesi ve düzeltilmesi şeklinde gerçekleştirilmiştir. Nitekim Kalfa Pandelaki, yenilenen bu ölçülere dayanarak, projede kullanılacak malzemelerin miktarlarını yeniden hesaplamış ve buna bağlı olarak inşaa bedeline ilişkin maliyet kalemlerini tekrar düzenlemiştir. Bu durum, projenin tasarım aşamasından çok uygulama ve bütçeleme safhasına yönelik bir revizyon sürecinden geçtiğini göstermekte; ayrıca Osmanlı döneminde mimari üretim sürecinde mevcut çizimlerin yeniden kullanılması ve güncellenmesi yoluyla hem zaman hem de maliyet açısından daha rasyonel bir yaklaşımın benimsendiğine de işaret etmektedir. Söz konusu keşif defteri, yalnızca teknik bir maliyet hesabı belgesi olmanın ötesinde, proje sürecindeki idari ve teknik revizyonların nasıl yürütüldüğünü de belgeleyen önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Kalfa Pandelaki tarafından yapılan hesaplamalara göre, caminin uzun kenarının 18 metre, kısa kenarının ise 9,50 metre olarak öngörüldüğü ve bu ölçülere dayanarak yapının alanının 171 *murabba* (metrekare) olarak belirlendiği anlaşılmaktadır. Söz konusu birimin metrik ölçü sistemine karşılığı ise metrekareyi ifade etmekte olup, bu durumda yapının toplam alanı günümüz ölçülerine göre yaklaşık 171 metrekareye tekabül etmektedir. Bu hesaplama, döneminde ölçülerin yalnızca geleneksel birimler üzerinden değil, aynı zamanda metrik sisteme uyarlanabilir biçimde değerlendirildiğini göstermesi bakımından da dikkat çekicidir. Bununla birlikte, Kalfa Pandelaki'nin belirlediği bu boyutlar, daha önce Kalfa Dimitri tarafından cami için hazırlanmış ölçülerle örtüşmemekte ve aralarında belirgin farklılık bulunmaktadır. Bu durum, proje sürecinde tasarımın ve ölçülerin yeniden gözden geçirildiğini, dolayısıyla yapının planlanan ölçeği ve mekânsal kurgusu üzerinde uygulamaya dönük revizyonların yapıldığını göstermektedir. Ayrıca farklı mimarlar tarafından yürütülen bu hesaplamaların, Osmanlı dönemi inşaa pratiklerinde planlama ve bütçeleme süreçlerinin ne denli dinamik ve değişken olabildiğine işaret etmektedir¹⁷.

1.4. Masrafların miktarları ve bedelleri

Keşif defterinde¹⁸ yer alan kayıtlara göre, yapının temellerinin hâlis harç ile inşaa edilmesi öngörülmüş olup, bu imalatın uzunluğunun 60 metre, genişliğinin 75 santimetre, derinliğinin ise 2 metre 25 santimetre olacağı belirlenmiştir. Söz konusu ölçülere dayanılarak hesaplanan hacmin,

¹⁷ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Yıldız Perakende Evrakı Umumi (BOA. Y. PRK. UM), 8-90-3, 6 Temmuz 1302 (M. 18 Temmuz 1886).

¹⁸ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Yıldız Perakende Evrakı Umumi (BOA. Y. PRK. UM), 8-90-3, 6 Temmuz 1302 (M. 18 Temmuz 1886).

belgede “mikâb” (metreküp) olarak ifade edilen birimle 101 metre 25 santim olarak kaydedildiği, bunun günümüz metrik ölçü sistemine göre 101,25 metreküp hacme karşılık geldiği anlaşılmaktadır. Keşif defterinde ayrıca, hâlis harç ile yapılacak bu temel imalatının birim fiyatının metre başına 25 kuruş olarak hesaplandığı ve buna göre toplam inşa bedelinin 2.531 kuruş 10 para olacağı belirtilmektedir.

Bu veriler hem temellerin boyutları hem de maliyet hesabı bakımından, inşa sürecinin teknik ve ekonomik yönlerinin ayrıntılı biçimde planlandığını ve belgelendirildiğini ortaya koymaktadır.

Keşif defterinde yer alan bilgilere göre, cami temelini üzerinin kapatılmasında kullanılmak üzere, her biri 7 metre uzunluğunda ve 16 santimetre kalınlığında meşe ağacından imal edilecek toplam 12 adet taban tahtası öngörülmüştür. Her bir taban tahtasına 30 kuruş birim fiyat belirlenmesi neticesinde toplam bedel 360 kuruş tutmaktadır. Bu kayıt, yapının yalnızca taşıyıcı ve duvar örgüsü gibi ana unsurlarının değil, aynı zamanda ahşap yapı elemanlarının da ölçü, nitelik ve maliyet bakımından ayrıntılı biçimde hesaplanarak planlandığını göstermesi açısından önemlidir (Tablo 1).

Tablo 1. Temellerin malzeme ebatları ve inşa masrafları ¹⁹	
<i>Etrâf temellerinin harc-ı hâlis ile inşâsı masârîfi</i> Tûlu: 60 metre, Arzı: 75 santim, Umku: 2 metre 25 santim, Mûka'abı: 101 metre 25 santim Fî 25 2.531 guruş 10 para	<i>Temel üzerine tabanlık meşe ağacı</i> Tûlu: 7 metre, Kalınlığı: 16 santim 12 adet Fî 30 360 guruş

Taban üzerine uzunlukları 7 metre, kalınlıkları 16 santim ölçülerinde meşe ağacından 24 adet dikme tahtası için bir tahta fiyatı 30 kuruştan toplam 720 kuruş masraf çıkartılmıştır. Dikme üzerine uzunlukları 7 santim, kalınlıkları 16 santim olan 12 adet tabanlık meşe ağacının bir adet fiyatı 30 kuruştan toplam 360 kuruştur (Tablo 2).

Tablo 2. Caminin tabanı üzerine uygulanacak inşa masrafları	
<i>Taban üzerine dikmelik meşe ağacı</i> Tûlu: 7 metre, Kalınlığı: 16 santim 24 adet Fî 30 720 guruş	<i>Dikme üzerine tabanlık meşe ağacı</i> Tûlu: 7 santim, Kalınlığı: 16 santim 12 adet Fî 30 para [guruş] 360 guruş

Çatı sisteminin ana taşıyıcı unsurlarından biri olan mahya kirişi için, her biri 9 metre uzunluğunda ve 13 santimetre kalınlığında toplam 20 adet ceviz ağacının temin edilmesi öngörülmüştür. Bu ahşap elemanların birim fiyatı 20 kuruş olarak belirlenmiş, böylece söz konusu malzemenin toplam bedeli 400 kuruş tutmuştur (Tablo 3).

Tablo 3. Mahya için malzeme ve gider bilgisi
<i>Mikrâslık ve mâhyalık için ceviz obanlık ağacı</i> Tûlu: 9 metre, Kalınlığı: 13 santim 20 adet Fî 20 guruş 400 guruş

Keşif defterinde yer alan kayıtlara göre, pencere açıklıklarının boyunduruk, kuşak ve söve elemanlarında kullanılmak üzere, her biri 4 metre 50 santimetre uzunluğunda ve 12 santimetre kalınlığında olmak üzere toplam 40 adet meşe ağacı temin edilmesi istenmiştir. Bu ahşap elemanların birim fiyatı 15 kuruştan söz konusu malzemenin toplam bedeli 600 kuruş belirlenmiştir (Tablo 4).

¹⁹ Tablolar keşif defterinde yazan malzeme ve fiyat oranlarını belirten belge dilinin korunarak Latin harflerine çevirisiidir.

Tablo 4. Pencereleere ait masraflar
<i>Pencere boyundurukları ve kuşaklık ve sövelik için meşe ağacı</i> Tûlu: 4 metre 50 santim, Kalınlığı: 12 santim 40 adet Fî 15 guruş 600 guruş

Kiremit örtünün altında kullanılmak üzere, her biri 3 metre 75 santimetre uzunluğunda, 7 santimetre eninde ve 10 santimetre kalınlığında toplam 250 adet “yedilik” olarak adlandırılan tavan kaplama kirişi öngörülmüştür. Bu ahşap elemanların birim fiyatı 2 kuruş olarak belirlenmiş, buna bağlı olarak söz konusu kirişlerin toplam bedeli 500 kuruş tutmuştur. Kiremit örtünün altında kullanılmak üzere, her biri 1 metre 75 santimetre uzunluğunda, 20 santimetre eninde ve 1 santimetre kalınlığında olmak üzere toplam 700 adet tavan tahtasının temin edilmesi kaydedilmiştir. Bu ahşap elemanların birim fiyatının 30 para olarak belirlendiği, malzemenin toplam bedelinin ise 525 kuruş tuttuğu görülmektedir. Üst örtünün kaplanmasında kullanılmak üzere toplam 10.000 adet kiremit hesap edilmiş olup, 1.000 adet kiremidin birim bedeli 120 kuruş olarak belirtilmiştir. Buna göre, toplam maliyet 1.200 kuruş tutmaktadır (Tablo 5).

Tablo 5. Cami içinin tavan kaplaması ve kiremit inşası için malzeme-fiyat bilgisi		
<i>Kiremid altına sağır yedilik ağacı</i> Tûlu: 3 metre 75 santim, Kalınlığı 10 santim 250 adet Fî 2 guruş 500 guruş	<i>Kiremid altına tavan tahtası</i> Tûlu: 1 metre 75 santim, Arzı: 20 santim, Kalınlığı: 1 santim 700 adet Fî 30 para 525 guruş	<i>Kiremid bahası</i> 10.000 adet Fî beher bini: 120 guruş 1.200 guruş

Caminin dört cephesinde temelden saçağa kadar taş, tuğla ve hâlis harç kullanılarak yapılması öngörülen duvar imalatının toplam uzunluğu 44 metre, kalınlığı 75 santimetre ve yüksekliği 7 metre 50 santimetre olarak belirlenmiştir. Bu ölçülere dayanılarak hesaplanan hacmin, 247 metre 50 santim *mikâb* olduğu, bunun da günümüz metrik sistemiyle 247,5 metreküp hacme karşılık geldiği anlaşılmaktadır. Adı geçen duvar imalatının birim metreküp bedeli 40 kuruş üzerinden hesaplanarak toplam maliyet 9.900 kuruş olarak belirlenmiştir (Tablo 6).

Tablo 6. Duvar inşası masrafları
<i>Câmi ‘-i şerîf-i mezkûrun temelleri üzerinden saçağa kadar etrâf-ı erba ‘asına harc-ı hâlis ve taş ve tuğla ile duvar inşâsı masârifi</i> Tûlu: 44 metre, Arzı: 75 santim, İrtifâ ‘ı: 7 metre 50 santim Müka ‘abı: 247 metre 50 santim Fî 40 9.900 guruş

Caminin iç mekânı ile son cemaat mahallinin tavan kaplamasında kullanılmak üzere, her biri 3 metre 75 santimetre uzunluğunda ve 10 santimetre kalınlığında olmak üzere toplam 220 adet “yedilik” olarak adlandırılan kaplama ağacının temin edilmesi öngörülmüştür. Bu ahşap elemanların birim fiyatı 2 kuruş olarak belirlenmiş, böylece söz konusu malzemenin toplam bedeli 440 kuruş tutmuştur. Caminin iç mekânı ile son cemaat mahallinin tavan kaplamasında ve pencere pervazlarında kullanılmak üzere, her biri 3 metre uzunluğunda, 30 santimetre eninde ve 50 santimetre kalınlığında olmak üzere toplam 250 adet “Arnavut tavan tahtası” temin edilecektir. Bu ahşap elemanların birim fiyatı 5 kuruş olarak belirlenmiş, malzemenin toplam bedeli ise 1.250 kuruş tutmuştur (Tablo 7).

Tablo 7. Caminin içi, son cemaat mahalli tavan kaplama tahtaları ve pencere pervazları için masraflar	
<i>Câmi ‘-i şerîf-i mezkûrun derûnuyla son cemâ ‘at mahallinin tavanları için yedilik ağacı</i> Tûlu: 3 metre 75 santim Kalınlığı: 10 santim 220 adet Fî 2 guruş 440 guruş	<i>Kezalik câmi ‘-i şerîf-i mezkûrun derûnuyla son cemâ ‘at mahallinin tavanı ve pencere pervazları için Arnavud tavan tahtası</i> Tûlu: 3 metre, Arzı: 30 santim, Kalınlığı: 50 santim 250 adet Fî 5 guruş 1.250 guruş

Mahfilin tavan kaplamasında kullanılmak üzere, her biri 3 metre 75 santimetre uzunluğunda ve 15 santimetre eninde olmak üzere toplam 27 adet “yedilik” olarak adlandırılan tavan kaplama kirişi temin edilecektir. Bu ahşap elemanların birim fiyatı 4 kuruş olarak belirlenmiş, malzemenin toplam bedeli ise 108 kuruş tutmuştur.

Caminin pencere ve kapı açıklıklarının söve elemanlarında kullanılmak üzere, her biri 3 metre uzunluğunda ve 12 santimetre eninde olmak üzere toplam 30 adet meşe ağacının temin edilmesi planlanmıştır. Bu ahşap elemanların birim fiyatı 15 kuruş olarak belirlenmiş, malzemenin toplam bedeli ise 450 kuruş tutmuştur.

Toplam yirmi adet çerçeve imalatında kullanılmak üzere 40 metrekare ahşap malzeme öngörülmüş ve bu malzemenin bir metrekarelik birim fiyatı 15 kuruş olarak belirlenmiştir. Buna göre, söz konusu imalat için ayrılan ahşabın toplam bedeli 600 kuruş tutmuştur (Tablo 8).

Tablo 8. Kapı ve pencere söveleri için gereken masraflar		
<i>Mahfil için yedilik ağacı</i> Tûlu: 3 metre 75 santim, Arzı: 15 santim 27 adet Fî 4 guruş 108 guruş	<i>Câmi '-i şerif-i mezkûrun pencereleriyle kapısının söveleri için meşe ağacı</i> Tûlu: 3 metre, Arzı: 12 santim 30 adet Fî 15 guruş 450 guruş	<i>Yirmi adet çerçübe imâli masârifi</i> Murabba'ı: 40 metre Fî 15 guruş 600 guruş

Caminin kapı ve pencere doğramalarında kullanılmak üzere toplam 40 takım menteşe temin edilecektir. Her bir takımın birim fiyatı 2 kuruş 20 para olarak belirlenmiştir. Söz konusu menteşelerin toplam bedeli 100 kuruş olarak hesaplanmıştır. Caminin pencere açıklıklarında kullanılmak üzere 112 adet cam için her bir camın birim bedeli 5 kuruş olarak belirlenmiştir. Bu hesaplama göre camların toplam maliyeti 560 kuruş tutmuştur. Cami ve son cemaat mahalli için ceviz ağacından mamul tam takım iki adet çift kapı imalatı öngörülmüş olup, bu kapıların toplam bedeli 290 kuruş olarak hesaplanmıştır (Tablo 9).

Tablo 9. Caminin menteşe, cam ve son cemaat mahalli kapı bedelleri		
<i>Raht bahâsı</i> 40 takım, fi 2 guruş 20 para 100 guruş	<i>Cam bahâsı</i> 112 adet, fi 5 560 guruş	<i>Câmi '-i şerif-i mezkûr ile son cemâ'at mahalline ceviz tahtasından ma'mûl ma'a takım iki adet çift kapı masârifi</i> 290 guruş

Caminin alt kotunda bulunan toplam 10 adet pencere için demir parmaklık imalatı öngörülmüş ve bu iş için 250 kıyye²⁰ (okka) demir kullanılması hesaplanmıştır; belgede belirtilen bu miktarın, günümüz ölçü sistemiyle 1 okkanın 1000 gram kabul edilmesi hâlinde yaklaşık 250 kilogram demire karşılık geldiği anlaşılmaktadır. Demir parmaklığın bir okkası 3 kuruş üzerinden fiyatlandırılarak söz konusu imalatın toplam maliyeti 750 kuruş olarak belirlenmiştir. Pencere açıklıklarına yönelik koruyucu ve güvenlik amaçlı olarak caminin toplam yirmi adet penceresine tel kafes uygulanması öngörülmüş ve bu amaçla 40 metrekarelik tel kafes kullanılması hesaplanmıştır. Bu malzemenin bir metrekarelik birim fiyatı 20 kuruş olarak belirlenmiş ve uygulamanın toplam bedeli 800 kuruş tutmuştur (Tablo 10).

Tablo 10. Pencere parmaklık ve tel kafes masrafı	
<i>Câmi '-i şerif-i mezkûrun alt tarafında bulunan on adet pencerelere demir parmaklık imâli masârifi</i> A'şârı: 250 kıyye Fî 3 guruş 750 guruş	<i>Câmi '-i şerif-i mezkûrda bulunan yirmi adet pencerelere tel kafes vaz'ı masârifi</i> Murabba'ı: 40 metre Fî 20 guruş 800 guruş

²⁰ Kıyye: 1286 (1869) tarihli kanunnameye göre 1 kıyye-i aşâri veya kıyye-i cedîde = 1 kilogram =1000 dirhem aşâri olmak üzere metrik sistemdeki yeni okka değeri belirtilmektedir. 1298 (1881) karamâmesiyle kıyye-i aşâri yerine yeni okka tabiri benimsenerek 1000 yeni dirheme eşitlenmiştir. Cengiz Kallek, “Okka”, 33, *DİA*, (İstanbul: 2007), 338-339.

Son cemaat mahallini çevreleyen ahşap parmaklık için toplam 22,50 *murabba* olarak hesaplanan alanın, günümüz metrik sistemine göre 22,50 metrekareye karşılık geldiği anlaşılmakta olup, bu imalatın metrekare başına birim fiyatı 20 kuruş olarak belirlenmiştir. Buna göre ahşap parmaklığın toplam bedeli 450 kuruş olarak hesaplanmıştır.

Cami ve son cemaat mahallinin taban döşemesi için toplam 112 *murabba* olarak hesaplanan alan, günümüz metrik sistemine göre 112 metrekareye karşılık gelmektedir. Bu alanda tuğla döşeme yapılmasının öngörüldüğü, imalatın metrekare başına birim fiyatının 16 kuruş olarak belirlendiği ve buna bağlı olarak toplam maliyetin 1.792 kuruş olarak hesaplandığı görülmektedir.

Cami saçaklarının etrafına toplam 75 metre uzunluğunda teneke oluk ve boru imalatı yapılması ve bu imalatın birim fiyatı metre başına 3 kuruş olacağı belirlenmiştir. Buna göre söz konusu imalatın toplam bedeli 225 kuruştur (Tablo 11).

<i>Son cemâ'at mahallinin etrâfını tahtadan parmaklık imâli masârîfi</i>	<i>Câmi'-i şerîf-i mezkûr ile son cemâ'at mahallinin derûnuna tuğla tefrîşi masârîfi</i>	<i>Câmi'-i şerîf-i mezkûr saçığının etrâfına teneke oluk ve boru imâli masârîfi</i>
Murabba'ı: 22 metre 50 santim Fî 20 guruş 450	Murabba'ı: 112 metre Fî 16 guruş 1.792 guruş	Tûlu: 75 metre Fî 3 guruş 225 guruş

Yeni yapılacak minberin inşa ve boya masrafları 1.000 kuruş, vaaz kürsüsünün masrafı ise 150 kuruştur.

Caminin iç ve dış yüzeylerinde uygulanmak üzere toplam 400 (*murabba*) metrekarelik bir alanda beyaz sıva yapılarak, imalatın metrekare başına birim fiyatı 5 kuruş olarak belirlenmiştir. Böylece sıva işinin toplam bedeli 2.000 kuruş olarak hesaplanmıştır.

Caminin iç ve dış yüzeylerinde, tavan ve sair bazı mahaller dâhil olmak üzere toplam 300 (*murabba*) metrekarelik bir alanda yağlı boya uygulanarak, bu imalatın metrekare başına birim fiyatı 6 kuruş olarak belirlenmiştir. Buna göre söz konusu boya işinin toplam maliyeti 1.800 kuruş olarak hesaplanmıştır (Tablo 12).

<i>Ma'a alem ve boya müceddeden minber inşâsı masârîfi</i>	<i>Câmi'-i şerîf-i mezkûrun derûn ve birûnunun beyâz sıvası masârîfi</i>	<i>Câmi'-i şerîf-i mezkûrun derûn ve birûnunun tavan ve sair bazı mahallerinin yağlı boyası masârîfi</i>
1.000 guruş Kürsî inşâsı masârîfi 150 guruş	Murabba'ı: 400 metre Fî 5 guruş 2.000 guruş	Murabba'ı: 300 metre Fî 6 guruş 1.800 guruş

Caminin iç duvarlarının hat yazıları ve çiçekli nakışların masrafı 600 kuruştur.

Çeşitli ebatlarda 200 *kıyye* (200 kilogram) çivinin her bir *kıyyesi* 2 kuruştan, toplam bedeli 500 kuruş 20 para tutmuştur.

Marangoz ve tahtaları silen 220 işçinin yevmiyesi, bir işçi için 20 kuruş olmak üzere toplam 4.400 kuruştur (Tablo 13).

<i>Câmi'-i şerîf-i mezkûrun derûnunun etrâf duvarlarına ma'a yazı çiçek nakış masârîfi</i>	<i>Mismâr-ı mütenevvi'a bahâsı</i>	<i>Dülger ve silici yevmiyyesi</i>
600 guruş	A'sârı: 200 kıyye Fî 2 guruş 20 para 500 guruş	220 neferen Fî 20 guruş 4.400 guruş

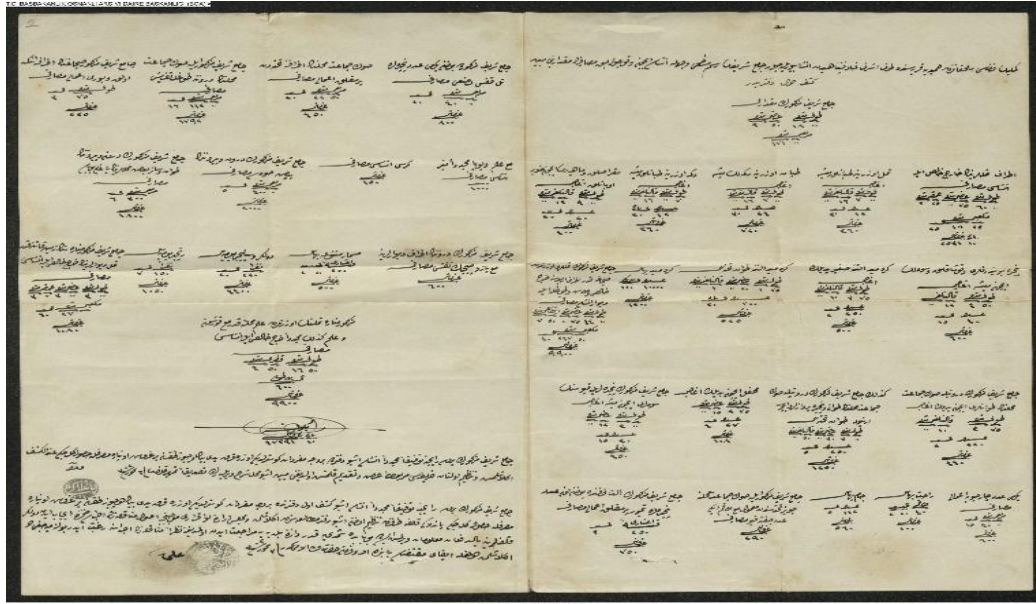
İmalatta çalışacak 150 işçinin yevmiye bedeli, bir kişi için 7 kuruştan toplam 1.050 kuruştur.

Cami minaresinin zemine kadar olan temel duvarlarının, uzunluğu 3 metre, eni 3 metre ve derinliği 3 metre olmak üzere toplam *mükâbı* 27 metre (metreküp) olarak hesaplanmıştır. Hâlis harç ile inşasının bir metreküpü 40 kuruştan değerlendirilmesi neticesinde toplam masrafı 1.080 kuruştur.

Minarenin temelden aleme kadar hâlis harçlı olarak inşa edilmesi ve külah kısmının kurşunla kaplanması için, uzunluğu 16 metre 50 santim ve çapı 4 metre 50 santim kurşun hesaplanmıştır. Kurşunun bir topunun 600 kuruş üzerinden değerlendirilmesiyle toplam masrafın 9.900 kuruş olduğu görülmektedir (Tablo 14)

Defterde bütün inşa masrafları için yekûn 47.391 kuruş 10 para bedel hesap edilmiştir²¹ (Tablo 14, G. 3).

Tablo 14. İşçi yevmiyesi, minare masrafı ve toplam inşaat bedeli		
<i>Rençber yevmiyesi</i> 150 neferen Fî 7 guruş 1.050 guruş	<i>Câmi '-i şerîf-i mezkûr minâresinin zemîn katına kadar temel duvarlarının harc-ı hâlis ile inşâsı masârîfi</i> Tûlu: 3 metre, Arzı: 3 metre, Umku: 3 metre Mûka'abı: 27 metre Fî 40 guruş 1.080 guruş	<i>Mezkûr minâre temelinin üzerinden alem mahalline kadar ma'a kurşun ve alem kezâlik müceddeden harc-ı hâlis ile inşâsı masârîfi</i> Tûlû: 16 metre 50 santim, Kutru: 4 metre 50 santim Beher topu: 600 guruş 9.900 guruş
<i>Yekûn 47.391 guruş 10 para</i>		

G. 3. Kalfa Pandelaki'nin hazırladığı malzemelerin miktarlarını ve bedellerini gösteren Keşif Defteri.

2. İnşa Faaliyetinde Resmî Yazışma Usulleri ve İdarî Sürecin Sonuçlandırılması

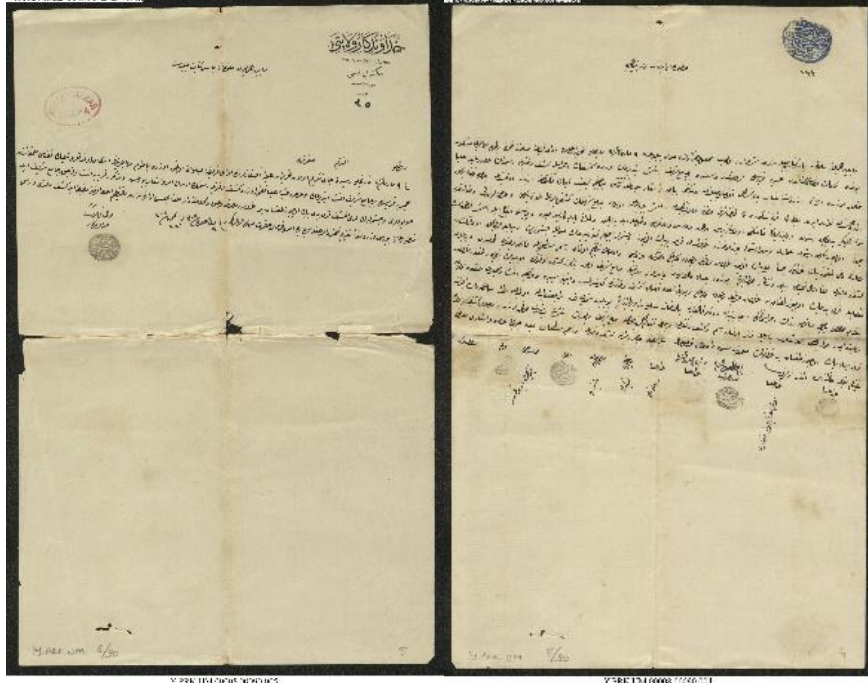
Keşif defterinde görüldüğü üzere Kalfa Pandelaki, talebe konu olan caminin Bursa rayicine uygun şekilde inşasının 47.391 kuruş 10 para masrafla gerçekleştirilebileceğini belirten yeni bir fiyat cetveli hazırlamıştır. Önceki projeleri de bu yeni keşif defterine ekleyerek dosyayı *Meclis-i İdâre-i Livâ-i Merkez-i Hüdâvendigâr* makamına havale etmiştir.

²¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Yıldız Perakende Evrakı Umumi (BOA. Y. PRK. UM), 8-90-3, 6 Temmuz 1302 (M. 18 Temmuz 1886).

Bunun üzerine *Meclis-i İdâre-i Livâ*, takdim edilen keşif defterini incelemiş; belirlenen maliyetin önceki hesaba kıyasla daha düşük olması sebebiyle inşaatın usulüne uygun biçimde ihale edilmesine karar vermiş ve konuya ilişkin ilâna çıkmıştır. Ancak yapılan ilân neticesinde ihaleye katılmak üzere *Dâire-i Belediye*'ye herhangi bir müracaatta bulunulmamış; bunun üzerine inşa bedelinin farklı bir yöntemle temini ve imalatın alternatif bir usulle gerçekleştirilmesi yönünde karar alınmıştır.

Bu doğrultuda, inşanın farklı bir yolla yürütülmesine ilişkin olarak *Meclis-i İdâre-i Livâ-i Merkez-i Hüdâvendigâr* kaleminden *Vilâyet-penâhiye* çift tarihli bir yazı gönderilmiştir. H. 4 Zilkade 1303 ve R. 23 Temmuz 1302 (M. 4 Ağustos 1886) tarihli söz konusu mazbatada, Kalfa Pandelaki tarafından hazırlanan plan ve keşif defterinin uygun bulunduğu bildirilmiştir²² (G. 4).

Akabinde mazbata, *Hudâvendigâr Vilâyeti Mektûbî Kalemi* aracılığıyla *Mâbeyn-i Hümâyûn-ı Mülûkâne Başkâtâbet-i Celîlesi*'ne gönderilmiş; H. 9 Zilkade 1303 ve R. 28 Temmuz 1302 (M. 9 Ağustos 1886) tarihli tezkire ile inşa olunacak cami, su yolları ve çeşmelere dair keşif defteri ve projeler, 47.391 kuruş bedel üzerinden uygun görülerek Padişahın izni doğrultusunda *irade-i seniyye*²³ çıkarılmıştır²⁴ (G. 5).

G. 4. *Meclis-i İdâre-i Livâ-i Merkez-i Hüdâvendigâr* kaleminden *Vilâyet-penâhiye* gönderilen belge. G. 5. *Hudâvendigâr Vilâyeti Mektûbî Kalemi*'nden *Mâbeyn-i Hümâyûn-ı Mülûkâne Başkâtâbet-i Celîlesi*'ne gönderilen belge.

²² Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Yıldız Perakende Evrakı Umumi (BOA. Y. PRK. UM), 8-90-4-1, H. 4 Zil'kade 1303 ve R. 23 Temmuz 1302 (M. 4 Ağustos 1886). Belgenin altında, *Hüdâvendigâr Merkez Livası İdare Meclisi* üyelerinin mühürleri de yer almıştır.

Belgenin arkası: Leffiyile, fi 24 Temmuz sene [1]302 / Tezkire, 1989.

²³ *İrâde-i Seniyye*, padişahın bir işin yapılması veya yapılmaması hakkında verdiği emir yerine kullanılır tabirdir. İrade eskiden şifahi yani ağızdan emir vermek yahut kendi el yazısı ile yazmak suretiyle verilir. Sonradan irâdeler Mabeyn başkâtibinin imzasını taşıyan yazılı kâğıtla bildirilmeye başlanmıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*. (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 78.

²⁴ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Yıldız Perakende Evrakı Umumi (BOA. Y. PRK. UM), 8-90-5-1, H. 9 Zil-kade 1303 ve R. 28 Temmuz 1302 (M. 9 Ağustos 1886). Tezkirenin altında Vâli-i Vilâyet-i Hudâvendigâr es-Seyyid Mehmed Nazîf b. Ali'nin ismi ve mührü bulunmaktadır.

Belgenin arkası: 1354 / 9 Ra. 1303.

Resmi evraklarda maliyetin düşürülmesi ve faaliyetlerin hızlandırılması için işin ihaleyle verileceği belirtilmiştir. 18. yüzyıldan itibaren giderek derinleşen ekonomik sorunlar, Osmanlı Devleti'nin mali ve idarî yapısında olduğu gibi inşa faaliyetlerinin örgütlenme biçiminde de belirgin bir yapısal dönüşümü beraberinde getirmiş ve bu süreçte müteahhitlik kurumunun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu yeni düzenlemenin temel amacı, kamuya ait yapıların ihale usulüyle, piyasa koşulları çerçevesinde rekabete açılarak inşa edilmesini sağlamak ve böylelikle hem inşa süreçlerinin daha rasyonel bir zemine oturtulması hem de maliyetlerin kontrol altına alınarak düşürülmesidir. Söz konusu dönüşüm, geç dönem Osmanlı mimarlığının yalnızca biçimsel ya da üslupsal düzeyde değil, aynı zamanda üretim ve organizasyon süreçleri bakımından da kendi iç dinamikleri içerisinde yaşadığı en köklü değişimlerden biri olarak değerlendirilebilir. Nitekim daha önce bina eminleri aracılığıyla yürütülen inşa faaliyetlerinde, görevi kötüye kullanma, keşif defterlerinde belirlenen planlama ve bütçe çerçevesinin dışına çıkan keyfi uygulamalar, denetim mekanizmalarının yetersizliği ve kamu kaynaklarının etkin kullanımını zedeleyen fiiller gibi sorunların sıkça görülmesi, ihale ve müteahhitlik sistemine geçişi zorunlu kılan başlıca etkenler arasında yer almıştır. Bu bağlamda söz konusu kurumsal dönüşüm, yalnızca teknik bir düzenleme olarak değil, aynı zamanda Osmanlı maliyesinin ve idarî yapısının iyileştirilmesi yönündeki arayışlarının mimarlık ve inşa pratiğine yansması olarak da okunmalıdır²⁵.

Osmanlı mimarlığında bina eminleri, inşaat masraflarının hesaplanması, işçi ücretleri, malzeme temini gibi mali süreçleri yürüten görevlilerdi. Mimarın hazırladığı keşif bedeline uygun biçimde inşaatın gerçekleştirilmesini sağlamak ve devlet kaynaklarının doğru kullanımını temin etmekle yükümlüydüler²⁶. Zamanın şartlarına uyum sağlayamayan bina eminliği zamanla ortadan kalkmış ve yapılar “kalfa” olarak adlandırılan müteahhitler eli ile inşa edilmeye başlanmıştır²⁷.

19. yüzyılın sonuna kadar kalfa gayrimüslim mimarları tanımlamak için kullanılan bir terimdi. Ebniye Meclisi'nin kuruluşunun ardından uygulanmaya başlanan Múnakasa sistemiyle birlikte ihale usulüne geçilmişti. Bu sistem neticesinde, belirlenen bedel üzerinden işi alan mezuniyet pusulasına (yeterlik belgesi) sahip müteahhit de arşiv kayıtlarında kalfa olarak adlandırılmıştır²⁸.

Rum kalfalar hakkında, ihale sistemiyle başlayan imar faaliyetlerindeki düzenlemeler konusunda S. Can önemli tespitlerde bulunmaktadır. Gayrimüslimler, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı imar sektörü içerisinde sahip oldukları sermaye birikimi ve ticari ağların sağladığı imkânlar sayesinde ihalelerde etkin bir biçimde yer almışlar ve pek çok kamu yapısının inşa ve onarımını üstlenmişlerdir. Özellikle yapılan múnakasa ve ihale süreçlerinde Ermeni ve Rum kökenli kalfaların ön planda olduğu görülmektedir. Bu durum, yalnızca mesleki yeterlilikle değil, aynı zamanda dönemin ekonomik yapısı içerisinde sermaye temin edebilme ve risk üstlenebilme kapasitesiyle de doğrudan ilişkilidir. Buna karşılık, yerli Müslüman mimarların bu tür uygulamalarda yüklenici konumuna gelmeleri çoğu zaman oldukça güçtü. Zira önemli bir kısmı orta ve alt gelir grubuna mensup ailelerden gelen bu mimarlar, yeterli sermaye birikimine sahip olmadıklarından, büyük ölçekli ihalelere katılabilecek mali gücü temin edememekte; hatta kimi zaman kendi geçimlerini dahi sınırlı imkânlar içerisinde sürdürmek durumunda kalmaktaydılar²⁹.

19. yüzyıl ortalarına tarihlenen múnakasa düzenlemeleri, Osmanlı imar sisteminde kalfaların -giderek müteahhit kimliği kazanan uygulayıcıların- tabi oldukları hukuki ve idari hükümleri göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu düzenlemeler, inşa faaliyetlerinin yalnızca teknik bir süreç olmadığını; aynı zamanda mali sorumluluk, taahhüt,

²⁵ Selman Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, (İstanbul: Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, 2010), 67.

²⁶ Abdulkadir Dündar, *Arşivlerdeki Plân ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi (IVIII ve IX. Yüzyıl)*, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 81

²⁷ Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları*, 66.

²⁸ Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları*, 67.

²⁹ Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları*, 68, 71, 75.

teminat ve denetim mekanizmaları çerçevesinde şekillenen kurumsal bir yapıya dayandığını ortaya koymaktadır. Böylece kalfa figürü, uygulayıcı zanaatkâr konumundan çıkararak, bir yüklenici/müteahhit kimliğine doğru evrilmiştir³⁰.

Belgelerde isimleri geçen Kalfa Dimitri ve Pandelaki'nin kimlikleri konusunda bilgiye sahip değiliz. Kalfa Dimitri'nin adının karıştığı iki ihtilafli konu belgelerde yer almaktadır. Kalfa Dimitri, Sabık Edirne Valisi Ziya Paşa için 1861'de bir konak inşa eder. İnşaatın tamamlanmasından sonra paşa ile aralarında ödemeler konusunda anlaşmazlık çıkar. Başka bir belgede 1860 tarihinde Rumeli Defterdarı Esad Efendi Kalfa Dimitri'ye Bahçekapı'daki arsası üzerine bir bina inşa ettirmiş, ancak ödemelerde ihtilaf çıkması üzerine durum mahkemede çözülmüştür³¹. Pandelaki hakkında ise bilgi bulunamamıştır.

Sonuç

Bu çalışma, geç dönem Osmanlı mimarlık uygulamalarının ölçüm sistemleri, terminolojik yapı, çizim teknikleri, keşif defterleri ve ihale mekanizmaları gibi kurumsal ve teknik unsurlar üzerinden de değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Belgeler, Osmanlı mimarlığının zaman içerisinde kendine özgü bir kavram dünyası ve teknik literatür geliştirdiğini; ölçü birimlerinden plan temsil biçimlerine kadar uzanan tutarlı bir mimari kültürün varlığını açıkça göstermektedir. Ancak bu terminolojik ve teknik mirasın önemli bir kısmının günümüzde kullanım dışı kalmış olması, arşiv belgelerinin çözümlenmesini güçleştirmekte ve tarihsel yorumlarda çeşitli hatalara zemin hazırlamaktadır.

Ölçü sistemine ilişkin değerlendirmeler, *arşın* ve *parmak* gibi geleneksel birimlerin yalnızca teknik araçlar değil, aynı zamanda kurumsallaşmış bir inşa pratiğinin temel bileşenleri olduğunu göstermektedir. Çizimlerde ölçek belirtilmemesi, plan ve görünüşün aynı yüzeyde birlikte aktarılması ve malzeme farklılıklarının renk yoluyla ifade edilmesi gibi unsurlar, Osmanlı mimarlığının modern teknik çizim kurallarından farklı bir mantık çerçevesinde şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, dönemin mimari tasarım anlayışının hem pratik hem de deneyime dayalı bir bilgi birikimine yaslandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Keşif defteri ve *resm-i musattah* örnekleri üzerinden yapılan inceleme, tasarım ile uygulama süreçlerinin her zaman aynı kişi tarafından yürütülmediğini; özellikle 19. yüzyılda plan hazırlama ile imalatın üstlenilmesi arasındaki ayrışmanın belirginleştiğini göstermektedir. Kalfa Dimitri ve Kalfa Pandelaki örneğinde görüldüğü üzere, bir mimar tarafından hazırlanan çizimlerin daha sonra başka bir kalfa tarafından ölçü ve maliyet açısından revize edilmesi, Osmanlı inşa sürecinin sabit ve tekil bir tasarım sürecinden ziyade, müzakereye ve revizyona açık bir uygulama pratiği olduğunu göstermektedir.

İhale ve Münakasa sisteminin devreye girmesiyle birlikte kalfa figürünün dönüşümü ise çalışmanın en önemli bulgularından biridir. 18. yüzyıldan itibaren derinleşen mali krizlerin etkisiyle şekillenen yeni inşa organizasyonu, klasik dönem bina eminliği sisteminin yerini sözleşmeye dayalı müteahhitlik anlayışına bırakmıştır. Böylece kalfalar, yalnızca uygulayıcı zanaatkârlar olmaktan çıkarak mali sorumluluk üstlenen yüklenicilere dönüşmüşlerdir.

Burada bir hususu da özellikle vurgulamak gerekir, Osmanlı döneminde köy ölçeğinde bir inşa faaliyetinin dahi rastgele ve orantısız yapılmadığını görüyoruz. Bütün faaliyetlerin yazışma usulleri ve imar hukukuna uygun biçimde paytahtın merkezinden yönetildiği, işin bir kalfaya verildiği ve nüfusa orantılı bir yapı ile en ekonomik bedelle maliyetin hesaplandığını anlıyoruz. Köy camisi de olsa konunun onay için padişah iznine tabi olduğunu görmekteyiz.

Sonuç olarak, çalışma Osmanlı mimarlık tarihinin yalnızca biçimsel analizlerle değil; teknik terminoloji, ölçü sistemleri, temsil dili ve bürokratik organizasyon yapısı ile birlikte ele alınarak anlaşılabilirliğini göstermektedir. Geç dönem Osmanlı mimarlığı, kurumsal dönüşüm,

³⁰ Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları*,

³¹ Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları*, 281, 282.

ekonomik yapı ve teknik bilgi birikiminin kesişiminde şekillenmiş çok katmanlı bir üretim alanı olarak değerlendirilmelidir. Bu çerçevede arşiv belgelerinin bütüncül ve eleştirel bir yöntemle incelenmesi, Osmanlı imar sisteminin işleyişinin sağlıklı biçimde anlaşılması açısından temel bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır.

Bibliyografya

1. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. Y. PRK. UM (Yıldız Perakende Evrakı Umumi 8-90-2-1).

BOA. Y. PRK. UM (Yıldız Perakende Evrakı Umumi 8-90-1-1).

BOA. Y. PRK. UM (Yıldız Perakende Evrakı Umumi 8-90-3).

BOA. Y. PRK. UM (Yıldız Perakende Evrakı Umumi 8-90-4-1).

BOA. Y. PRK. UM (Yıldız Perakende Evrakı Umumi 8-90-5-1).

2. Araştırma, İnceleme ve Telif Eserler

Arslan, Z. (2014). Batum göçmenleri (1914–1930). *Bilig*, (71), 43–64.

Arseven, C. E. (2017). *Osmanlı dönemi mimarlık sözlüğü: Istılâhât-ı mi'mâriyye* (Ş. Alpay, Trans.). Kaknüs Yayıncılık.

Can, S. (2010). *Bilinmeyen aktörleri ve olayları ile son dönem Osmanlı mimarlığı*. Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını.

Demirel, M. (2009). Artvin ve Batum göçmenleri (1877–1878 Osmanlı–Rus Savaşı'ndan sonra). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (40), 317–340.

Devellioğlu, F. (1970). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. Doğu Ltd. Şti Matbaası.

Dündar, A. (2000). *Arşivlerdeki plân ve çizimler ışığı altında Osmanlı imar sistemi (VIII ve IX. yüzyıl)*. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kasap, M. (2018). 93 Harbi'nde Batum asâkir-i muâvene ordusu'nun rolü ve Batum ahalisinin göç etmesinde etkileri. In F. M. Sancaktar, A. A. Arslan, M. Tanrıverdi, C. Bayram, F. Ferhatoğlu, & D. Demir (Eds.), *1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) - Vatan neresi? Uluslararası sempozyumu* (pp. 258–271). Türk Ocakları Şubesi Yayını.

Kallek, C. (2007). Okka. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* (Vol. 33, pp. 338–339). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Kaplanoğlu, R., & Oğuzoğlu, Y. (2011). *Asri Gemlik*. AKMAT Akınoğlu Matbaacılık A.Ş.

Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (Vol. 2). Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Sönmez, N. (1997). *Osmanlı dönemi yapı ve malzeme terimleri sözlüğü*. YEM Yayın.

Şenyurt, O. (2015). *Osmanlı mimarisinin temel ilkeleri*. Doğu Kitabevi.

Türkiye'nin Tarihi Eserleri. (2023, March 1). Üsküdar çeşmesi. <http://lugatim.com/s/MÜKÂAB>.